

Gürcistan'da Azerbaycan Türk Edebiyatı: Evrimsel Dönemleri

Şureddin Memmedli*

Giriş

Günümüzde Gürcistan'da Borçalı-Karapapak Türklerinin sayısı 400.000 civarındadır. Bu komşu ve dost ülkede soydaşlarımız toplu şekilde Marneuli (Sarban), Bolnisi (Boluz), Dmanisi (Başgeçit), Tetricğaro (Akbulak), Çalka (Parmaksız), Gardabani (Karayazı) ilçelerini kapsayan Kvemo-Kartli bölgesinde, ayrıca Karaçöp, Kabal, Telav, Kaspi, Mühren bölgelerinde meskündurlar. Aslında, 1920 yılına kadar Borçalı kazasının arazisi daha geniş olmuştur; o zaman Borçalı'nın güney kısmı olan Lorü nahiyesi Sovyetlerce Ermenistan'a katılmıştır.

Günümüzde anayurtta yaşayan Borçalılılardan ilave, Borçalı kökenlilerin büyük bir kısmı Bakü'ye, Türkiye'nin Ardahan, Kars, Erzurum, Sivas bölgelerine, İran'ın Sulduz bölgesine, başka yerlere göçe zorlanmışlar.

Borçalı coğrafi mekân olmanın yanında hem de güçlü edebi-estetik bilgi mekânıdır. Borçalı ile ilkönce bağlama saz çağrışır. Gürcistan'daki Türkler günümüzde merhem dinini, anadilini, milli örf ve göreneklerini, bir sözle, ulusal özgünlüğünü saf şekilde korumaktadırlar.

Konuya ilişkin Valeh Hacılar'ın, Cengiz Alyılmaz'ın, Semra Alyılmaz'ın, Müşfik Çobanlı'nın, Tinatin İsabalıkızı'nın, Fahri Valehoğlu'nun ve başkalarının araştırmaları önem arz eder¹.

Semra Alyılmaz: “*Gürcistan Türklerinin tarih boyunca vücuda getirdikleri yaşayış ve inanışlarının ürünü olan sözlü ve yazılı edebiyat, Azerbaycan edebi muhitinin içine sığmayacak kadar kapsamlıdır*” diye değerlendirmektedir².

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, shureddin@gmail.com
ORCID:0000-0001-6524-7221

1 Müşfik Çobanlı, *Çağdaş Borçalı Edebi Mektebi*, Bakü 1994; Tinatin İsabalıkızı, *Borçalı Aşık Muhiti*, Bakü 1999; Semra Alyılmaz, *Borçalılı Bilim Adanı Eğitimci Şair Valeh Hacılar*, Ankara 2003; Valeh Hacılar, *Gürcistan'da Türk Halk Edebiyatı Ananeleri*, Bakü 2005; Fahri Valehoğlu, *Karapapaklar ve Onların 19. Asır Harp Tarihi*, Bakü 2005; Cengiz Alyılmaz, “Gürcistan'daki Türkler ve Türk Eserleri”, *Yeni Türkiye*, 78/8, Ankara 2015; Semra Alyılmaz, “Borçalı Edebi Muhiti Üzerine”, *Türk Dünyası*, 43, Ankara 2017, vd.

2 Semra Alyılmaz, *age*, 2003, s. 7.

1. Edebi Muhitin 19. Yüzyıla Kadarki Evresi

Bu evreyi başlangıç aşama veya divan şiiri ile ozan, âşık tarzlı şiirin bağdaşıklığı evresi olarak sınıflandırabiliriz.

16. yüzyıldan, özellikle de 17. yüzyıldan başlayarak Gürcistan mekânında Türkçe yazılı edebiyat sözlü halk edebiyatı esasında şekillenmiştir, bu edebiyat her zaman bilhassa sözlü halk edebiyatına dayanmıştır, genellikle Azerbaycan edebiyatını ve hatta Gürcü, Ermeni edebiyatlarını da etkilemiştir.

Lale Alieva'nın: “*Karabağ, Gence–Borçalı bölgesinde demokratik, netice itibarıyla milli edebiyatın meydana çıkmasını bölgenin ahalisinin etnik-genetik saflığıyla, en kadim zamanlardan başlayarak Türk epos tefekürünü kendi tarihsel tipolojik belirliliğinde muhafaza etmeleriyle de bağlamak mümkündür*” kanaatine hak kazandırıyoruz.

1.1. Dönemin Edebi Ortamı

Gürcistanlı Karapapaklar konargöçer geleneklerine derin köklerle bağlı oldukları vesilesiyle burada ozan-âşıklık, halk şiiri geniş yayılmış, yazın edebiyatının da ön cenahını teşkil etmiştir.

Bakü’de arşivdeki Ziya Efendiev şahsi koleksiyonunda korunan Cönk-Beyaz adlı kaynak³ önemli bilimsel değer arz eder. Bu cönkte Borçalı edebi muhitinin ezel ve sonraki devirleri temsilcilerinin şiirleri yer almaktadır.

18. yüzyıla ait Şehriyar yazılı coşkusal-öyküsel eseri Tiflis–Borçalı–Karayazı edebi mekânına bağlı bir eserdir.

1.2. Dönemin Şairlerinden

Divan şiiri temsilcileri: Aşır Ahmedoğlu (Tehle), Bağır (Tiflis), Celal (Şemseddinli), Kâzım (Tiflis), Memmed Halil (Tehle), Muhammed Sadık Yedigâröğlü (Tekeli), Rizvan Kaleli (Tiflis), Zabıt (Demirci Hasanlı).

Halk şiiri temsilcileri: Fatma Alıkızı (Fahralı), Kul Allahkulu (Kızılhacılı), Leyli Hanım (Baydar), Polad (Fahralı), Seyid Ehmed (Fahralı).

Arşivlerde eski elyazmalarında, cönklerde, beyazlarda şiirlerine rast geldiğimiz Zabıt mahlaslı şair Gürcistan Türk edebi muhitinin yanı sıra, Azerbaycan’da da ün kazanmıştır. Onun edebi mirasında gazeller olduğu gibi, bayatiler (maniler), giraylılar (semailer), koşmalar da vardır.

3 جڭ بياض Cönk Beyaz, Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi, 533/63–64.

Muhammed Sadık Sadıkî, Tiflisli Yadigâröğlular neslinden olup, Gürcistan vali sarayında vezir rütbesinde görevde bulunmuştur. Gazel, kaside, muhammes, müseddes, ayrıca koşma, giraylı, divani türlerinde coşkulu eserler yazmıştır.

1.3. Dönemin Edebi Örneklerinden

Sadıkî:

*Cem ola düsturda akıl-i serde,
Açılmamış yüzde hicap-i perde,
Böyle güzel olsa bizim bu yerde,
Herdenbir Sadık'a o mihman gerek.*⁴

Fatma Alıkızı:

*Fahralı'da bir babanın kızayım,
Ne uzağa düştü yolum, ay felek,
Atam, anam Borçalı'da kaldılar,
Bizi hardan tapar Al'm, ay felek.*⁵

2. Edebi Muhitin 19. Yüzyıl ile 20. Yüzyıl Başları Evresi

Bu evreyi zenginleşme dönemi veya ozan-âşık şiirinin gelişimi yanında yeni edebi türlerin de vücuda gelişi aşaması olarak değerlendirebiliriz.

2.1. Dönemin Edebi Ortamı

“On dokuzuncu asır Borçalı âşık şiiri yaratıcılığının olgunluk devridir” – Sednik Paşa Pirsultanlı böyle kanaate varmıştır⁶.

Bu aşamada lirik (coşkulu) şiirin zenginliyi sergilenmişti. Bu zenginliği öncelikle edebi kişilerin sayıca çoğunluğu, şiir şekillerinin çevikliği, çeşitliliği, dolgunluğu, edebi çevrelerin canlanması karakterize etmişti.

Muhitin temel özelliğini belirleyen sanatçıların miraslarında manevi yücelik, yurt sevgileri, gariplik, vatan özlemi, aşkın ulviliği, devrin keşmekeşinden, olaylarından şikâyet, aile-maişet motifleri yansımıştır; onların şiir repertuarlarında giraylı, koşma, tecnis, divani, kılil-bent, bağlama, harbe-zorba, bayati, gazel, destan tipleri daha üstün mevki kazanmıştı.

4 Cönk Beyaz, s. 98b.

5 *Sovyet Gürcistanı*, gazete, Tiflis 1983, sayı 114, s. 4 * hardan – nereden; tapar – bulur.

6 Sednik Paşa Pirsultanlı, *19. Asır Azerbaycan Âşık Yaratıcılığı*, Bakü 1990, s. 15.

2.2. Dönemin Şairlerinden

Lirik şiir temsilcileri: Abbaseli (Kuşçu), Abuzer Dollu (Ulaşlı), Ahmed (Saraçlı), Ahmed Hançalıoğlu (Lebeddin), Alhas Hacallı (Kepenekçi), Allahverdi Üveyli (Fahralı), Balakışi Ahoğlu (Saca), Dost Pirmemmed (Fahralı), Esedullah (Şeytanbazar), Güller Peri (Fahralı), Hasta Hasan (İmirhasan), İsmail Merdanoğlu (Karaçöp), Kerbelayı İbrahim (Fahralı), Kul Karanî (Beyler), Mayıl Yusuf oğlu (Kosalı), Mehemmed Kasımoğlu (Kepenekçi), Mehemmed Şindili (Başgeçit), Mehemmed Veledi Binnet Musazade (Hasanhocalı), Mirza Mehdi Velizade (Kosalı), Molla Kasım (Karaçöp), Musa Veledi Mahmut (Hasanhocalı), Sekine Almemmedli (Fahralı), Veli Seyyar (Lebeddin), Yusuf Efendi Allahyar oğlu (Arıklı), Zülfikar (Ulaşlı).

Mizah şiiri temsilcileri: Kasım Ağa (Kaş Muğanlı), Memmed (Tülü) Ahmedoğlu (Soğuk Bulak).

2.3. Dönemin Edebi Örneklerinden

Güller Peri:

*Kars'a sarı bakıp bakıp ağlarım,
Vurulup göğsüme yaralar, kardaş!
Sinem üstün çalın çapraz dağlarım,
Dolanır kalbimde haralar, kardeş!⁷*

3. Edebi Muhitin 1921–1991 Yılları Evresi

Bu evre Sovyet dönemi veya nicel genişleme evresi, basın yayında edebiyatın yayılması aşaması olarak nitelendirilebilir.

3.1. Dönemin Edebi Ortamı

1920'li yıllarda Gürcistan Türk Yazarlar Cemiyeti'nin, ilçelerdeki edebiyat derneklerinin, 1930'lu yıllarda Gürcistan Yazarlar Birliği Türk Yazarlar Bölümü'nün, 1970–1980'lilerde “Çeşme” edebi birliğinin faaliyetleri dikkati çeker.

Gürcistan'da Türkçe yayımlanmış “Eşar Mecmuası”, “Kıvılcım”, “Çeşme”, “Tan Ulduzu”, “Çenlibel” antolojilerini, edebiyat toplularını, ayrı ayrı yazarlarımızın kitaplarını, ayrı ayrı bölgelerimize, köylerimize adanmış tarihsel, etnografik, edebi kültürel kitapları, o cümleden “Ulu Borçalı”, “Karaçöp”, “Elim-Obam Sadaklı”,

7 *Edebi Gürcistan*, haz. Rafik Hümmet, Tiflis 2012, s. 17 * sarı – doğru, taraf (semt); bakıp bakıp – bakakalıp; kardaş – kardeş; dağlarım – yaralarım; dolanır – dolaşıyor; haralar – nereler.

“Karayazı”, “Tehle’denim Özüm Dağlar”, “Edebi Gürcistan” toplularını öncelikle vurgulamak gerekir.

Sürelî basın yönünde “Yeni Fikir”, “Işık Yol”, “Yeni Kent”, “Kızıl Şafak”, “Tan Yıldızı”, “Genç Nesil” gazete ve dergileri Gürcistan Türk edebiyat akışının aynası rolünü oynamışlardır. Mütemedi olarak neşrini devam ettiren “Gürcistan” gazetesi burada edebiyat geleneklerinin de yükselişini büyük ölçüde sağlamaktadır.

Yüzyılın başlarında Gürcistan Türk edebiyat muhitinde yeni edebî nevilere, türlere mizahsal şiire, olay örgülü şiire, edebî nesre, tiyatroya, edebî eleştiriye ilgi artmıştır.

Söz konusu edebiyat mekânında başlangıç döneminde roman, povest (uzun hikâye) yazılmasa da, psikolojik, minyatür öykü türleri yayılmıştır ve burada edebî nesir daha çok eğitici gerçekçi yöne eğilmiştir.

Dramaturginin gelişimine Tiflis’te İslam Türk dünyasında tiyatronun kurucusu Mirza Fethali Ahundzade’nin etkisi, Tiflis Türk tiyatrosunun coşkunuğu revaç vermiştir⁸. Muhitte ortaya çıkmış önemli tiyatro eserlerinden Neriman Nerimanov’un “Nadanlık”, Mirza Ali Abbasov’un “Sultan Mahmut Gazneli”, “Fahreddin Kişi”, “Devre-i Saltanat-i Enuşirevan-Adil yahut Tak-i Kasra”, “Yusuf ve Züleyha”, Mirzahan Kuluev’in “Mehebbet ve Azatlık”, Kerim Şerifli’nin “Akvalideyn”, “Kebin” (nikâh), “Musibetli Ziyet”, “Mehemmedeli Şah yahut Settarhan” tiyatro oyunları, Ali Mirza Nerimanov’un küçük sahne eserleri, Tehmas Kulubeyov ile Hüseyin Kasimov’un “Rüstem ve Söhrap” oyunları, vd.

Edebi eleştiriyle, edebiyat bilimiyle yerli müellifler arasında Hüseyin Minesazlı daha çok uğraşmıştır.

Edebiyata Borçalı konusunun gelişi de bu çağlara aittir. Borçalı konusuna başvuru bir taraftan, sistem (Borçalı) ve unsur (yerli yazar) arasında diyakroni ilişkilerin göstergesidir, diğer taraftan, şairlerin anayurda samimi rağbet, memleket sevgisi duygularının semiyotik ifadesi olmuştur. Şunlar Gürcistan Türk edebiyat muhitini edebî imge düzeyinde algılamaya olanak sağlar. Şairlerin terennüm ettikleri güzeller hurdaca yürüyüşlü, keklik gülüşlü, piyale gözlü, şirin dilli il-oba kızlarıdır. Borçalılıların yurt gayreti hislerinin daim yüksek olmasıyla ilgili psikolojik etmeden ileri gelir. Yerli sanatkarların yaratıcılıklarında öncül konu da tıpkı vatan sevgisidir.

8 Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994.

3.2. Dönemin Şairlerinden, Yazarlarından

Halk şüri tarzı şüir temsilcileri: Abbaskulu İlebağlı (Görarkı), Ağabala Azeri (Karaçöp), Allahverdi Miskinoğlu (Yırğançay), Dede Emrah (Ahlımahmutlu), Alihan Karayazılı (Kosalı), Han Kemandar (Kürüstü Kepenekçi), Hıncı Memmed (Kaş Muğanlı), Hüseyin Saraçlı (Saraçlı), İbrahim Kuşçu, İbrahim Halil (Lebeddin), Mesim (Beyazıt), Nebi Miskin (Fahralı), Nevruz Tehleli (Kara Tehle), Reşid Hacallı (Kepenekçi), Sadık Sultan (Soğanlık), Şemistan (Fahralı), Veli Miskin (Karaçöp), Veli Toma (İmir Hasan), Yetim Musa (Karaçöp), Yusuf (Kasımlı).

Lirik şüir temsilcileri: Alihan Düşkün (Lök Candar), Arif Mustafazade (Karayazı), İmir Memmedli (Ağara), İsa Borçalı (Kaçağan), İsa Sadık (Kaş Muğanlı), Kasım Abbaseli (Kuşçu), Meded Coşkun (Geyliğin).

Dini-tarikat şüiri temsilcileri: Abuzer Dollu (Kaçağan), Ağacan (Araplı), Kul Karanî (Beyler), Mehmed Veledi Binnet (Hasanhocalı), Musa Veledi Mahmud (Hasanhocalı).

Mizah (satirik) şüiri temsilcileri: Hasta Namaz (Lebeddin), Mehmed Rızazade Muhakker (Kolayır), Mirza Hasan Mecruh (Tekeli).

Manzum öykü temsilcisi: Emin Hacallı (Kepenekçi).

Nesir temsilcileri: Ali Mirza Nerimanov Senanî (Tiflis), Ayvaz Ellezoğlu (Sertçala Muğanlı), Hidayet Bayramlı (Sarban), Hüseyin Minesazlı (Sarban), Mirza Hüseyin Hasanzade (Tiflis), Neriman Nerimanov (Tiflis), Ömer Faik Nemanzade (Azğur), Veli Aliev (Kaçağan).

Tiyatro yazarlığı temsilcileri: Ali Mirza Nerimanov (Tiflis), Hüseyin Kasımov (Tiflis), Kerim Şerifli (Sarban), Memmed Hüseyin Bahtiyarlı (Tiflis), Mirza Ali Abbasov (Tiflis), Neriman Nerimanov (Tiflis), Tehmas Kulubeyov (Tiflis).

Edebi eleştiri temsilcileri: Abbas Kireçli (Kireç Muğanlı), Hüseyin Minesazlı (Sarvan), Ziya Borçalı (Arıklı).

3.3. Dönemin Edebi Örneklerinden

Allahverdi Miskinoğlu:

*Miskinoğlu dosttan ayrı gezemez,
Sofrasına haram çörek düzemez,
Her kalem götüren destan yazamaz,
Okuyup kanaanlar Borçalı'dadır.⁹*

9 Allahverdi Miskinoğlu, *Şiirler Defteri* (el yazısı), 1998, Bildiri yazarının arşiv koleksiyonu, 7, s. 5 * çörek – ekmek; kanaanlar – anlayanlar, algılayanlar.

Miskin Nebi:

*Yolun düşse teşbihidir İstanbul,
Fahralı tek ağır ilim var benim.*¹⁰

Ağacan:

*Borçalı ilinde yol kenarında
Sallandı, karşımdan yar geldi geçti.*¹¹

İsa Borçalı:

*Ceylanlı telalar, bülbüllü bağlar,
Kimin avlağıydı, kimlere kaldı.
Yiğitler meskeni çiskinli dağlar
Boranlı, tufanlı demlere kaldı.*¹²

Alhas Hacallı:

*Külü küllüğünden, odu ocaktan,
Közü kömüründen bölesin gerek,
Çöregi teknededen, kabı kacaktan,
Kundağı kucaktan alasin gerek.*¹³

Mehemmed Rızazade Muhakker:

*Yatmış idin, kimler dedi sene uyan, zamane!
Uyandığın vakti kızıl kana boyan, zamane!
Her çalınan sazları tezce yayan zamane!
Neler olmuş, sana edim beyan, zamane!
Yatmış idin, kimler dedi sana uyan, zamane!*¹⁴

10 Nebi Borçalı, *Yazılanlar Geldi Başa*, Şiirler, Bakü 1991, s. 17, 72.

11 Hürmet Alizade, *Azerbaycan Aşıkları*, Bakü 1930, s. 68.

12 İsa Borçalı, *Şiirler*, 1930 / Azerbaycan Edebiyat ve İnce Sanat Arşivi, 527/160, s. 52.

13 Refik Hümmet, *Edebi Gürcistan*, s. 33.

14 *وطن Vatan*, Türk Mecmuası, 1920, 1, Gürcistan Milli Kütüphanesi Arşivi, 2770/099.

4. Edebi Muhitin 1991–2018 Yılları Evresi

Bu evre günümüz dönemi veya nitel olgunlaşma dönemi, edebi muhitin konu ve yapı açısından millileşmesi aşamasıdır.

4.1. Dönemin Edebi Ortamı

Hali hazırda Gürcistan Âşıkler Birliği, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Gürcistan şubesi, Tiflis'te "Varlık" kültür merkezi, Marneuli'de Gürcistan Türkleri Kültür Merkezi nezdinde Edebiyat Derneđi, vb. kurumlar yazarları, şairleri, ozanları etraflarında toplayarak, Gürcistan'da Türk dilinde edebiyatın gelişimini sağlamaktadırlar.

4.2. Dönemin Şairlerinden, Yazarlarından

Halk şiiri tarzı şiir temsilcileri: Ahmed Sadaklı (Sadaklı), Ali Çemberli (Karahasanlı), Ali Fahralı (Kaş Muğanlı), Aslan Kosalı (Kosalı), Aziz Kurbanlı (Görarkı), Behram Mehdi (Hasan Hocalı), Mehemed Sadaklı (Sadaklı), Yetim Mahmud (Sadaklı).

Lirik şiir temsilcileri: Ali Sengerli (Fahralı), Alihan Binnetođlu (Armutlu), Alihan Yahyaođlu (Deller), Allahverdi Tehleli (Tehle), Dünyamalı Kerem (Koçulu), İsa Sadık (Kaş Muğanlı), Nizami Memmedzade (Saral), Osman Ahmedoğlu (Keşeli), Valeh Hacılar (Darvaz), Yunus Nevruz (Kabal).

Nesir temsilcileri: Ali Abbas (Saral), Süleyman Efendi (Kurtlar).

Edebi eleştiri temsilcileri: Alihan Binnetođlu (Armutlu), Valeh Hacılar (Darvaz).

Not: Gürcistan doğumlu olup, Bakü'de yaşamış Eyvaz Borçalı, Ayvaz Ellezoğlu, Hamlet İsahanlı, İsa İsmailzade, Mülkedar Nadir, Tahir Hüseyin, Eflatun Saraçlı, Abbas Abdullah, Zelimhan Yakup ve başka ünlü şairler, yazarlar da Gürcistan Türk edebiyat muhitinin yetirmeleridir.

4.3. Dönemin Edebi Örneklerinden

Valeh Hacılar:

Babaların yurdudur

Karapapak illeri,

Her biri bir ordudur

Karapapak illeri.

Sonuç

Türk kültür sisteminde Gürcistan Türk edebiyat muhiti tam özerk bir tip teşkil edemez, ancak o, güçlü bölgesel özelliklere sahiptir.

Gürcistan coğrafyasında Borçalı Karapapak Türklerinin bu etnik-coğrafi mekânda köklü tarihe sahip olmaları, etnik-genetik saflığı, zengin gelişim yolu, bölgenin coğrafi-yönetimsel konuma göre Gürcistan'a, etnik-kültürel açıdan Azerbaycan'a, Türkiye'ye bağlılığı bu mekânda edebiyat geleneklerinin de tarihsel edebi ezelliğini, bölgesel edebi özelliğini ve estetik edebi güzelliğini ölçülendiriyor.

Muhitin etnik psikolojik değerleri, söz konusu edebi estetik mekânda sazın sözün, edebi fikrin ışığı yüzyıllar boyunca gürleşmiştir. Borçalı'nın etnik manevi gerçekliği gibi, edebi landşaftı da ulusal psikolojik, dil imge saflığıyla seçilir.

Türk ulusal kültürel hazinemizde Gürcistan Türklerinin dest hattıyla seçimli edebiyat muhit görünüşü, bireysel sanat mührü vardır. Bu özgünlük, bireysellik muhitte daha çok halk ozan şiirinin dinamikliğiyle kanıtlanır. Konar göçer yaşam tarzı, Türk âlemine bağlılık burada edebi sürecin daha çok halk şiiri, Türk hece geleneği üzerinde gelişimini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Akpınar, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay, İstanbul 1994.
- Alieva, Lale, *Mehemmed'in Şehriyar Eseri*. ADÜ neşriyat, Bakü 1994.
- Alyılmaz, Cengiz, "Gürcistan'daki Türkler ve Türk Eserleri". *Yeni Türkiye*, Ankara 2015, sayı 78/8.
- Alyılmaz, Semra, "Borçalı Edebî Muhiti Üzerine", *Türk Dünyası*, Ankara 2017, sayı 43.
- Alyılmaz, Semra, *Borçalılı Bilim Adamı Eğitimci Şair Valeh Hacılar*, Devran Yayınları, Ankara 2003.
- Alizade, Hümmet, *Azerbaycan Âşıkları*, tertip Hümmet Alizade, C II, Azernesr, Bakü 1930.
- Borçalı, İsa, *Şiirler*, Azerbaycan Edebiyat Arşivi, dosya 527/160, tarih: 1930.
- Borçalı, Nebi, *Fazılınlar Geldi Başa, Şiirler*, Yazıcı neşriyat, Bakü 1991.
- Cönk 19 گنج, Azerbaycan Elyazmaları Enstitüsü, dosya B1251.
- Cönk-Beyaz گنج ضایید, Azerbaycan Edebiyat Arşivi, 533/63-64, tarih: 1914.
- Çobanlı, Müşfik, *Çağdaş Borçalı Edebî Mektebi*, Bakü 1994.
- Dollu Abuzer, *Şiirleri* (el yazısı), Bildiri yazarının kişisel arşivi, tarih: 1999.
- Edebî Gürcistan*, haz. Rafik Hümmet, Üniversal Yay, Tiflis 2012.
- Hacılar, Valeh, *Gürcistan'da Türk Halk Edebiyatı Ananeleri*. Bakü 2005.
- İsabalıkızı, Tinatin, *Borçalı Âşık Muhiti*. Elm neşriyat, Bakü 1999.
- Miskinoğlu, Allahverdi, *Şiirler Defteri* (el yazısı), Bildiri yazarının kişisel arşivi, tarih: 1988.
- Pirsultanlı, Sednik, *19. Asır Azerbaycan Âşık Yaratıcılığı*, APİ, Bakü 1990.
- Sovyet Gürcüstan*, Azerbaycan Türkçesinde gazete, Tiflis 1983, sayı 114.
- Valehoğlu, Fahri, *Karapapaklar ve Onların 19. Asır Harp Tarihi*, Bakü 2005.
- Vatan* نطو Türk mecmuası, Tiflis 1920, sayı 1, Gürciştan Milli Kütüphanesi Arşivi, 2770/099.
- <http://kitabxana.net/files/books/file/1349714118.pdf> (erişim 18.08.2018).